

Over technocratische utopieën en ideologische spookbeelden

Wilfred Dolfsma bespreekt:

Hans Crombag & Frank van Dun, *De Utopische Verleiding*, Amsterdam/Antwerpen: Contact, 1997.

Hans Crombag en Frank van Dun – beiden verbonden aan de Rechtenfaculteit van de Universiteit van Maastricht – doen in hun boek *De Utopische Verleiding* een poging het ‘utopie-virus’ met wortel en tak uit te roeien. Zij stellen in dit zeer leesbare boek, waarin een groot aantal fundamentele kwesties wordt aangesneden, dat de aantrekkingskracht van utopieën gebaseerd is op een ‘drogreden’ en dat de gevolgen van ‘utopische actie’ ‘niet ongevaarlijk’ zijn. Ter onderbouwing van deze stellingen onderzoeken zij de wortels van het ‘utopische syndroom’ en vertellen zij van haar geschiedenis. Een uitputtende diagnose voert te ver voor een boek dat toegan-

kelijk moet zijn voor een relatief breed publiek. Om die reden kiezen de auteurs voor een thematische aanpak. Waar dat past, worden achtergronden en ontwikkelingen uitvoeriger belicht.

Zo spelen utopische denkbeelden bijvoorbeeld een belangrijke rol in het christelijke gedachtegoed – vooral onorthodoxe vormen daarbinnen. De sociaal-democratie put ook uit deze traditie; de auteurs noemen met name de *Britse Fabian Society* die aan de wieg stond van de *Labour Party*. Liberalen zouden grotendeels gespaard zijn volgens de auteurs. Opvattingen van hedendaagse sociaal-democraten en zelfs communisten, zo laten Crombag en van Dun zien, zijn analoog aan die van twee onorthodoxe en bijna ketterse tradities in het christendom: het gnosticisme en het millenarisme. Millenaristen verwachten de ondergang van de wereld en vervolgens de komst van het millennium, het Nieuwe Jeruzalem, het duizendjarige koninkrijk Gods, het utopische paradijs op aarde. Het spreekt voor zich, dat wanneer de wereld gedoemd is, haar

natuurlijke orde niet gerespecteerd hoeft te worden. Pre-millenaristen wachten als uitverkorenen de komst van de messias en de ondergang van deze wereld af, post-millenaristen geloven dat zij de komst van het millennium zelf kunnen bespoedigen. Gnostici verklaren alles uit een enkele grond. Zij geloven dat uiteindelijk alles terugkeert tot één; God en mens horen bij elkaar. De wereld scheidt mens en god nu, het menselijke lichaam vervreemdt de geest van zichzelf. Na de bevrijding zullen de structuren van deze materiële wereld echter juist omgekeerd worden. Spinoza, Hegel en Marx laten zich moeiteloos herkennen als gnostici. Kennis, zelfkennis met name, is het middel om mensen uit deze vervreemding te bevrijden. Boodschappers openbaren de weg naar bevrijding aan uitverkorenen. De wetenschappen hebben nu grotendeels de plaats ingenomen van het geloof voor het toetsen van kennis. Thema's en beelden van christelijke en atheïstische utopisten zijn echter grotendeels gelijk.

B O E K E N

Het karakter van een utopie

Alvorens nu een diagnose te kunnen stellen zal men eerst moeten weten wat een utopie eigenlijk is. Volgens Crombag en van Dun is het 'een gewilde wereld', een wereld gemaakt naar de ideeën van de mens. Een wereld die beter is dan de huidige, een paradijs op aarde. De wereld zoals we die nu kennen voldoet op vier fundamentele punten niet aan het beeld van de utopist (p. 28). Het is een wereld van veelheid en verscheidenheid in plaats van eenheid. Het gevolg is een gebrek aan consensus over de oplossingen voor maatschappelijke vraagstukken; voor de utopist veelal vraagstukken van technische aard. In deze wereld heerst schaarste, een schaarste die omgekeerd kan worden in een situatie van overvloed wanneer, ten laatste, de opvattingen over rechtvaardigheid zoals we die kennen overboord worden gezet. De voor deze wereld 'vertrouwde juridische figuren als eigendom, contract en persoonlijke aansprakelijkheid' beschouwen utopisten typisch als een obstakel voor het bereiken van Utopia.

Kenmerkend voor utopieën als de *Utopia* van Thomas More en *Erewhon* van Samuel Butler is, dat privébezit, een markteconomie en het monogame huwelijk er niet bestaan. Utopianen leven in een serene rust, iedereen heeft wat hij wenst en werkt zoveel als nodig is voor het voortbestaan van de samenleving. Jaloezie en wedijver zijn neigingen die volledig afwezig zijn; er heerst harmonie. Kinderen zijn niet langer het 'bezit' van particuliere individuen, maar worden door deskundi-

gen opgevoed in de geest van de Utopia. In Utopieën heerst volledige vrijheid, inclusief veelal de vrije liefde. Niemand misbruikt echter deze vrijheid om die dingen te doen die Utopia in gevaar zullen brengen. Utopisten ('fantasten' noemen de auteurs hen) zeggen er veelal voor te zorgen dat de wensen van Utopianen zo zijn gevormd, dat niemand wil ingaan tegen het algemeen belang.

De Utopiaan is een nieuwe mens: een 'wachter' bij de eerste utopist, Plato; een 'burger' bij Rousseau; een 'communistisch mens' bij Marx en Engels; een 'cultuurmens' bij Skinner. Enkele utopisten denken dat met de bevrijding uit deze vervreemdende wereld automatisch 'het goede dat mensen in zich dragen' zal overwinnen. Anderen denken dat een strikt doorgevoerde opvoeding van kinderen, aangevuld met een voortdurende correctie van volwassenen die zich misdragen, afdoende zal zijn. De bekende psycholoog van het *behaviorisme* B.F. Skinner bepleit dit laatste in zijn *Walden Two*. Sommige utopisten denken dat deze nieuwe mens ascetisch zal zijn en dat er daarom geen schaarsteprobleem zal zijn. Crombag en van Dun herkennen hier milieu-activisten. Anderen zijn gegrepen door wat de techniek van hun tijd vermag en voorspellen dat die in hun Utopia beter benut en verder ontwikkeld zal zijn, uitmondend in overvloed en een overwinning op de natuur.

Op naar het eeuwigdurende geluk?

Is de Utopiaan wel vrij, zo vragen Crombag en van Dun zich af, en

is hij wel een mens? Utopianen hebben nog slechts een gemeenschappelijke wil, hebben niet langer tegengestelde belangen. Het is alsof zij zich hebben overgegeven aan een geluksmachine. Zij zijn daarmee echter een "projectiescherm voor andermans (de utopist w.d.) fantasieën" geworden. Hoe kunnen Utopianen echter gelukkig zijn wanneer zij slechts geluk kennen? Om gelukkig te zijn moet je immers ook het ongeluk kennen, zo zeggen de auteurs. Er is aldus sprake van een utopische paradox: Utopianen zouden volledig gelukkig zijn in hun Utopia, maar omdat zij er geen ongeluk kennen, zijn zij er niet werkelijk gelukkig. Volgens de auteurs is de Utopiaan eerder een zombie of huiskat dan met recht een mens te noemen. Wie anders dan iemand met suïcidale neigingen geeft zich over aan zo'n utopische geluksmachine, bestuurd door een verlicht despoet?

Voor utopisten rest er slechts één doel, een doel dat niet bereikt hoeft te worden na een langdurig proces van vallen en opstaan, van experimenteren. Nee, het doel is duidelijk en de weg is er een van het oplossen van technische vraagstukken waarover Utopianen zelf uiteraard niet geconsulteerd hoeven te worden. Omwegen of vertragingen betekenen slechts verkwisting. Utopisten zijn geobserveerd door dergelijke technische vraagstukken en wijden in hun utopische geschriften uit over de oplossingen, soms tot in de kleinste details. Utopisten zijn veelal technocraten met weinig respect voor opvattingen of argumenten van anderen.

B O E K E N

Nu we utopieën kunnen herkennen, drukken Crombag en van Dun ons op het hart ons niet langer te laten misleiden door de wetenschappelijke, politieke of 'filosofische' 'vermommingen' waarin 'utopische gedachten-spinsels' soms verscholen gaan. Allen vormen zij immers een "fundamentele afwijzing ... van de ontologische structuur van de natuurlijke wereld als zodanig" (p. 258). Deze *gegeven* -- in plaats van *gewilde* -- wereld kent een natuurlijk orde waarin het natuurrecht er voor zorgt dat maatschappelijke diversiteit en de menselijke identiteit voortbestaat. Mensen hebben autonomie binnen deze grenzen -- grenzen die wederzijds erkent worden. Ethici spreken dan van negatieve vrijheid, de vrijheid uit het liberale gedachtengoed gevoed door filosofen als de Amerikaan Robert Nozick. Het is op dit punt, dat Crombag en van Dun zich laten lezen als verdedigers of reders van het recht, cq. de rechtswetenschap. Herhaaldelijk benadrukken zij dat utopieën het recht -- dat een natuurlijk karakter zou hebben -- haar legitimiteit ontnemt.

De EU als utopie

Europa kunnen we nu ook herkennen als een utopie. Sociaaldemocraten en christendemocraten zijn met name de pleitbezorgers van de gedachte dat een verenigd Europa, dat we zelf vormgeven, een plek is waar iedereen gelukkig zal zijn. Er zal welvaart zijn, iedereen kan er doen wat hij wil. De weg naar het utopische Europa is een weg vol technische vraagstukken: moei-

lijk, maar op te lossen. Inpraak van Europese burgers veroorzaakt slechts verkwisting en levert geen bijdrage aan de oplossing van de vraagstukken. Als rechtgeaarde utopisten vragen Europese regeringsleiders niet naar de mening van hun Utopianen (in spé). Zij worden geacht zich over te leveren aan de Europese geluksmachine.

Zoals andere gerealiseerde utopieën, verschilt ook het verenigd Europa van de leerboek-utopie. De USSR, de gemeenschap van de Táborieten in het begin van de 13e eeuw, de vele communes in de vs en elders, Hitler-Duitsland, het Münster van de Wederdopers rond 1534, de verzorgingsstaten van de Westerse wereld nu (vooral de rol van de staat in het onderwijs steekt de auteurs): allen waren in opzet verschillend van de leerboeken.

Dit brengt me wel op een belangrijke inhoudelijke vraag aan de auteurs: Waarin verschilt de utopie van de ideologie? Het woordenboek legt ideologie uit als 'het geheel van beginselen, denkbeelden van een stelsel'. Een utopie is een 'plan voor een ideale toestand', soms ook een 'onbereikbaar ideaal'. Crombag en van Dun gaan niet in op de relatie tussen deze begrippen. Stelsels hebben volgens hen een natuurlijk, gegeven karakter, onafhankelijk van denkbeelden die bij mensen leven. Zou men er van uitgaan dat een maatschappij -- tot op zekere hoogte -- gekneed kan worden, waarmee haar stelsel deels afhangt van een ideologie, dan kunnen utopische ideeën een constituerende rol spelen. Is

de maatschappij ons gegeven, dan blijft iedere utopie een onbereikbaar ideaal en is iedere ideologie voor een maatschappij een spookbeeld.

Het resultaat van de exercitie van Crombag en van Dun is een boek waarin vele vraagstukken passeren die het politieke en filosofische denken in de Westerse wereld al eeuwen in haar ban houdt. Utopistische visies op deze vraagstukken zijn hardnekkig en blijven aanhangers vinden. Utopische geschriften en denkbeelden hebben een lange geschiedenis. Soms waren zij meer, dan weer minder en vogue. De utopische ideeën-geschiedenis die Crombag en van Dun in hun boek schetsen is dusdanig rijk en geschakeerd dat het welhaast bij implicatie een utopie lijkt haar voorgoed het zwijgen op te leggen. Wanneer het zelfs de Inquisitie niet lukte utopieën uit te bannen, zal het deze auteurs dan wel lukken?

Hier ligt waarschijnlijk de zwakte van het boek: de auteurs onderschatten de kracht van utopische ideeën, en overschatten de kracht van de ideeën die zij er tegenover plaatsen. De natuurlijk orde met haar natuurrecht zijn meer op expliciete of impliciete conventies en afspraken tussen mensen gebaseerd dan zij aangeven. Ook een verwijzing naar de vermeende efficiëntie van die natuurlijke orde die een rationele reactie is op "het fundamentele, dat wil zeggen niet arbitrair veranderbare, antropologische gegeven van de menselijke individualiteit" (p.57) is niet overtuigend. Welke de

B O E K E N

'ankers van de harde feiten' (p. 104) zijn, wordt zelden precies verteld.

De auteurs onderkennen ook niet expliciet de sociale rol die utopieën spelen. Het is een rol waar utopieën een deel van haar kracht aan ontlend. Onbedoeld geven Crombag en van Dun daar een fraai staaltje van wanneer zij in hoofdstuk 4 van Butlers Erewhon, waarin als omkering van de destijds gangbare orde ziekten als misdadigers beschouwd worden, gebruiken om een kri-

tiek te leveren op recente ontwikkelingen in de gezondheidszorg. Mij dunkt, bijvoorbeeld, dat mede door de sociale rol die utopieën en utopisten speelden het door Crombag en van Dun geroemde democratische systeem als middel om 'uitgedrukte voorkeuren om te zetten in beslissingen' (p. 256) tot stand is gekomen.

Wanneer het Crombag en van Dun zou lukken het utopische syndroom – een syndroom dat in het boek soms de vorm van een

complot krijgt – uit te roeien, zouden zij daarmee een groot deel van de Westerse culturele en ideeën-geschiedenis overboord zetten. Hoezeer ik ook onder de indruk ben van het werk van Crombag en van Dun, dat zou voor mij wat al te voorbarig zijn.

WILFRED DOLFSMA

is als econoom verbonden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, vakgroep Kunst- en Cultuurwetenschappen.

